

Wat te doen met vrijheid? De grote en de kleine geschiedenis van de Franse Revolutie

“Ze zit met stille verbazing naar [hen] te luisteren. Zelf heeft ze zo vaak woorden moeten gebruiken die al voor haar op een rijtje waren gezet, terwijl hier de zinnen naar buiten springen als losgeslagen honden.” (Joke van Leeuwen, *Feest van het begin*, pp. 114-115)

Dit sprankelende citaat over vrijheid van denken en van meningsuiting vat een van de centrale thema's samen uit *Feest van het begin*, Joke van Leeuwens derde roman voor volwassenen, die vorig jaar met de AKO Literatuurprijs werd bekroond – hoe ga je om met nieuw verworven vrijheid? Maar de roman is op meer niveaus interessant, voor docenten Nederlands, Geschiedenis en Frans én voor hun leerlingen:

- ❖ Literair: uit poëticaal perspectief is *Feest van het begin* een representatief voorbeeld van de contemporaine (Nederlandse) literatuur;
- ❖ Historisch: de roman schetst een beeld van het leven in Parijs ten tijde van de Franse Revolutie;
- ❖ Filosofisch: het handelen van de personages werpt tal van vragen op over revolutie en het omgaan met vrijheid; vragen die actueel gebleven zijn of makkelijk te actualiseren;
- ❖ Stilistisch: zoals we in het voorgaande citaat al zagen is het taalgebruik van Joke van Leeuwen origineel en verrassend.

Literair

In zijn veelbesproken studie *De revanche van de roman* betoogt Thomas Vaessens dat het tijdperk van de postmoderne literatuur voorbij is.¹ Het vrijblijvende taalspel en de autoreferentialiteit – het slechts verwijzen naar zichzelf zonder enige pretentie uitspraken te doen over de buitentekstuele wereld – zouden plaats moeten maken c.q. hebben gemaakt voor een nieuw engagement. Op de subsite 21^e eeuw van www.literatuurgeschiedenis.nl wordt – onder hoofdredacteurschap van dezelfde Vaessens – de contemporaine Nederlandse literatuur dan ook samengevat met ‘Terug

¹ Thomas Vaessens, *De revanche van de roman*, Nijmegen, Vantilt, 2009

naar de wereld'². De studie van Vaessens is vijf jaar geleden zeer kritisch ontvangen, omdat hij polemiseerde en "het verliteratuurde universum" met de roman als "autistisch genre" afzette tegen geëngageerde literatuur waarvan niet duidelijk wordt of die door hem gewenst dan wel geconstateerd wordt.³ Dat laatste was het voornaamste discussiepunt, maar toch kan niet ontkend worden dat er poëtische veranderingen gaande zijn in het land van de roman. Niet alleen in de Nederlandse, maar ook in de Engelse en vooral in de Franse literatuur die in de jaren 50, 60 en 70 van de vorige eeuw werd gedomineerd door de vormexperimenten van de Nouveau Roman. Deze veranderingen worden wel samengevat met termen als 'The Return of the Narrative', 'New Sincerity' of 'postrealisme'. Deze laatste term, geïntroduceerd door romaniste Sabine van Wesemael,⁴ geeft goed de hybriditeit weer die de contemporaine roman kenmerkt.

Eenzijds zien we een nieuw realisme, in de zin van romans waarin een 'echt' verhaal verteld wordt en maatschappelijke problemen aan de orde komen – Ben de Bruyn en Pieter Verstraeten spreken in dit verband over "de recente terugkeer naar publieksvriendelijke vertelvormen".⁵

Anderzijds is er duidelijk een erfenis van het postmodernisme, die we onder meer terugzien in frequente wisselingen van perspectief waardoor de lezer verschillende versies van 'de' waarheid voorgeschoteld krijgt, in het doorbreken van de chronologie door flashbacks en in een afwisseling tussen verhaal en metadiscursief commentaar dat de lezer telkens weer uit dat verhaal haalt en hem doet beseffen dat het 'maar een verhaal' is. Het verhaal heeft voorgoed zijn onschuld verloren, zei een collega van mij eens treffend.⁶

Wie de leerlingen op een toegankelijke wijze met deze poëtische ontwikkeling kennis wil laten maken, vindt in *Feest van het begin* een prachtig voorbeeld. Het verhaal speelt ten tijde van de Franse Revolutie en van de jaren daarna die onder Robespierre zouden leiden tot de 'Terreur blanche', de terreur van de vrijheid. Maar – en ook dat is een van de kenmerken van de contemporaine roman – het is niet de Grote

² <http://www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/20ste/literatuurgeschiedenis/lg20015.html>

³ Vaessens 2009, resp. p. 12 en 200.

⁴ In de conclusie van haar studie *Le Roman transgressif contemporain. De Bret Easton Ellis à Michel Houellebecq*, Parijs, L'Harmattan, 2010.

⁵ "De revanche van de populaire cultuur. Literatuur, nieuwe media en smaak", *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* 128, afl.2, 2012, p. 160

⁶ 'Le récit a à jamais perdu son innocence', uitspraak van A. Kibédi Varga.

Geschiedenis met de politici en de belangrijke revolutionairen die op de voorgrond staat. De gewone, onbekend gebleven burgers in de marges van de grote gebeurtenissen zijn de helden in deze roman:

Langs de kant staan de toeschouwers die deze nacht in hun eigen ledikant hebben gelegen en nu aanwezig zijn omdat ze beseffen dat er geschiedenis wordt geschreven en dat daar kantlijnen bij horen. (p. 8)

In *Feest van het begin* maken we kennis met vijf personages en voor elk van hen heeft de vrijheid een andere betekenis. In een interview zei Joke van Leeuwen dat periodes van grote omwentelingen en waardeverschuivingen interessant zijn voor een romanschrijver, omdat je dan kunt laten zien wat er in zo'n geval met een personage gebeurt.⁷ Ze heeft dan ook gekozen voor vijf sterke persoonlijkheden met een grote behoefte aan vrijheid en de ambitie hun idealen te verwezenlijken. De personages zijn bovendien allemaal relatieve buitenstaanders gezien hun afkomst of sociale positie (buitenlander, non, vondelinge), hun kunstopvattingen (schilder) of hun beroep (beul). Zo kan de verteller door hun ogen verschillende aspecten van de gebeurtenissen laten zien:

- ❖ Catho (Catharina Godeliève) is een weesmeisje dat bij de nonnen wordt opgevoed; na de Revolutie ontsnapt zij uit het klooster. Vrijheid betekent voor haar dat ze in Parijs haar eigen weg moet vinden; ze moet zelf beslissingen nemen en wordt door schade en schande wijs – ze wordt beroofd, meerdere keren verkracht en moet haar toevlucht nemen tot oneerlijke praktijken om te overleven;
- ❖ Berthe (B.E.M.N.O. de B.) is een van de nonnen; zij leert Catho lezen en schrijven en ze raken bevriend; ook Berthe ontsnapt, maar zij is van adel en heeft een groot eigen huis om naar toe terug te keren. Haar familie blijkt gevlucht en huisknecht Léon heeft met de zijne het huis in beslag genomen. Aanvankelijk kan Berthe daar, aangestoken door het revolutionair elan, prima mee leven, maar gaandeweg wordt haar bewegingsruimte meer en meer beperkt en tenslotte zet de familie van Léon haar uit huis. Voor Berthe betekent vrijheid dus zich

⁷ <http://maartendessing.blogspot.nl/2012/08/interview-joke-van-leeuwen-over-feest.html>

aanpassen aan veranderde sociale verhoudingen en het verschil ontdekken tussen ideaal en werkelijkheid; de vrijheid van Léon beperkt immers de hare;

- ❖ Tobias, een bouwer van pianofortes en zijn vrouw Gisèle; voor hem betekent vrijheid angst: hij is van Duitse afkomst en door de vlucht van vele Franse anti-revolutionairen naar Duitsland zijn de verhoudingen tussen beide landen gespannen geraakt. Hij voelt zich continu bedreigd en bovendien betekent de vlucht van de adel dat hij minder instrumenten kan verkopen;
- ❖ Gustaphe, een kunstschilder die een ander soort kunst wil, realistischer dan de religieuze, mythologische, allegorische en historiestukken; hij hoopt dat de vrijheid ook bevrijding van de strenge normen van de Académie des Beaux-Arts zal brengen en dat de Salons voor alle kunstenaars opengesteld zullen worden. Maar: nieuwe esthetische normen maken van een zondagsschilder natuurlijk nog geen artistiek genie;
- ❖ Charles, de beul en zijn vrouw Anne-Marie; voor Charles betekent de vrijheid meer werk – zeker onder Robespierre werden alle anti-revolutionairen een kopje kleiner gemaakt, wat leidde tot veel angst en kritiek (en dus karikaturen).⁸ Maar het is werk dat hij niet vrijwillig gekozen heeft – hij kan niet anders; hij is zelf kind van een beul en dan vind je geen ander werk. Ook Charles voelt angst: een van zijn onderhuurders is koningsgezind, wat maakt dat ze hem van anti-revolutionaire sympathieën verdenken.

Het verhaal wordt verteld in 33 korte hoofdstukken waarin telkens een ander personage centraal staat en focalisator is. Maar de personages kruisen elkaar ook voortdurend: Berthe koopt een pianoforte bij Tobias, Tobias sluit vriendschap met Charles, Catho staat model voor Gustaphe en loopt op een gegeven moment de winkel van Tobias binnen, Gustaphe heeft ooit de kleppen beschilderd van Tobias' pianofortes, Catho komt langs het huis van Berthe en haalt daar oude kleding op en Berthe ziet in een etalage

⁸ Voor een voorbeeld zie de PowerPoint, dia 9.

het schilderij staan waar Catho model voor heeft gestaan. Deze gebeurtenissen komen meerdere malen in de roman voor, telkens weer vanuit een ander perspectief. Daarbij zijn de tijdsaanduidingen heel summier: wanneer wat plaats vindt blijft in eerste instantie onduidelijk – wie de chronologie wil ontdekken moet uit het verhaal stappen, wat een meer postmoderne dan realistische leeshouding is. De portee van het verhaal wordt echter pas duidelijk als je het levensverhaal van elk personage reconstrueert, inclusief de problemen en dilemma's waar de vrijheid hem/haar voor stelt. Door hun te vragen de roman op deze manier te lezen kunnen de leerlingen kennis maken met dit aspect van de contemporaine romanpoëtica, die later eventueel geëxpliciteerd kan worden.

Als slot van zo'n discussie over de personages is het interessant de titel en het motto van de roman nader te bekijken.

De titel kun je enerzijds letterlijk nemen: hij verwijst naar het tintelende gevoel bij het begin van iets nieuws, naar een periode bruisend van ideeën. Anderzijds is hij heel ironisch, gezien de situaties waarin de personages terechtkomen, de wijze waarop ze ieder individueel voor hun vrijheid moeten vechten en het feit dat de Revolutie zal uitlopen op schrikbewind van Robespierre en uiteindelijk op de Restauratie van het Ancien Régime.

Het motto "Weest gelukkig, want jullie zijn niet schuldig" (*soyez heureux puisque vous n'êtes pas coupables*) is ontleend aan een tekst van Restif de la Bretonne, *Les Nuits de Paris ou le Spectateur nocturne* waarin hij in acht delen (1788-1794) verslag doet van de gebeurtenissen in Parijs. Het lijkt een opdracht aan de personages die het immers moeilijk hebben hun geluk te vinden, ondanks of misschien juist wel door de nieuw verworven vrijheid.

Historisch

Het verhaal vertelt dus een stuk – fictieve maar realistische – onbekende geschiedenis. Een tweede kenmerk dat de historische dimensie van *Feest van het begin* bijzonder maakt, is dat nergens data, jaartallen of namen worden gegeven. Maar wie goed leest kan de historische gebeurtenissen zonder veel problemen reconstrueren en dat zou ook een opdracht voor de leerlingen kunnen zijn. In het begin van het verhaal bezoekt een van de

personages een fort, waarin “alleen negen mannen verblijven” omdat het “te groot en te onpraktisch” is geworden “om als gevangenis te dienen” (p. 63). Het zal duidelijk zijn dat de Bastille bedoeld wordt, de staatsgevangenis waarin inderdaad nog maar enkele gevangenen zaten.⁹ Ook de volgende passage bevat een historisch gegeven:

Te veel mensen uit de adel en de gegoede burgerij [...] zijn weggevlucht, en wie blijft ziet zijn rijkdommen slinken of zijn bezittingen geconfisqueerd worden [...]. (p. 120)

Dit gaat over de zgn. *émigration*, het vertrek van een deel van de bovenlaag van de Franse samenleving naar Engeland, Duitsland, Spanje en Italië.

Naast deze puur historische verwijzingen zitten er ook tal van toespelingen op de culturele context in de roman, waar de leerlingen vermoedelijk overheen zullen lezen, maar waarop ze met gerichte vragen gewezen kunnen worden. Ik denk daarbij aan de machtsverhoudingen in de kunstwereld, waar de Académie des Beaux-Arts met haar Salons de toon aangaf, maar ook aan details als de “rode mutsen als koeientongen” en de kokardes die Catho iedereen ziet dragen als ze uit het klooster ontsnapt is (pp. 111-112). Het gaat hier om de *bonnet phrygien*, de Frygische muts die door de Jakobijnen werd gedragen en symbool werd voor vrijheid (later ook in Onafhankelijkheidsoorlog in Verenigde Staten). We zien hem nog op veel standbeelden van en postzegels met Marianne en bij de vrouw op het schilderij uit 1830 van Eugène Delacroix, *La Liberté guidant le peuple*. Ook de smurfen dragen hem.¹⁰ Gustaphe beeldt er Catho mee af op zijn schilderij dat verdacht veel op dat van Delacroix lijkt, al is dat natuurlijk een anachronisme.

Ook de tijdsaanduidingen waar Van Leeuwen zich van bedient, ‘in het eerste/tweede/derde jaar van de vrijheid’ zijn niet zonder historische grond; Robespierre, die als lid van het *Comité de Salut public* zijn Terreur uitoefende, voerde immers de republikeinse/revolutionaire kalender in die begint op 22 september 1792 met het uitroepen van de Republiek.¹¹

⁹ Van de ‘prise de la Bastille’ zijn op internet veel schilderijen en tekeningen te vinden. Voor een voorbeeld zie dia 11 van de PowerPoint.

¹⁰ Zie dia 13 van de PowerPoint.

¹¹ Zie de PowerPoint dia 15 (bron: http://nl.wikipedia.org/wiki/Franse_republikeinse_kalender). De roman eindigt even voor het invoeren van deze kalender, in het voorjaar van 1792 (p. 177).

Joke van Leeuwen heeft de historische verwijzingen natuurlijk niet expres zo algemeen gehouden om van haar roman een puzzel voor eindexamenkandidaten Geschiedenis te maken. Het ontbreken van namen en data heeft een ander doel en effect, namelijk dat het verhaal universeler wordt en meer algemene vragen opwerpt over de gevolgen van grote (politieke) omwentelingen en over de manier waarop burgers van een land daarmee omgaan. *Feest van het begin* biedt tal van aanknopingspunten om daarover met de leerlingen in discussie te gaan en dat is wat ik, met misschien een beetje zwaar woord, de filosofische of ethische dimensie zou willen noemen.

Filosofisch

Om het voorbeeld van de Bastille nog even op te nemen: meer dan een daadwerkelijk bevrijdend effect, had de inname van deze gevangenis een symbolische betekenis, zoals ook blijkt uit de gedachten van Catho:

[...] de stenen van die afgebroken gevangenis zijn overal te koop als herinnering, ook zij heeft er een die ze laat zien, een zware brok steen die als presse-papier dient en die zonder verhaal niet meer is dan een zware steen. (p. 73)

Deze passage zou even goed op de Berlijnse muur kunnen slaan of op andere symbolen van onderdrukking – de leerlingen weten vast wel andere (actuele) parallellen te trekken.

Naar aanleiding van de *émigration* constateert een van de personages dat “meer en meer mensen [...] vluchten die tegen de nieuwe vrijheid zijn of zich erdoor bedreigd voelen” (p. 59). Inderdaad waait de geest van Robespierre al door de roman en voorvoelt de lezer hoe ‘liberté, égalité, fraternité’ gaandeweg ontaarden in ‘terreur van de vrijheid’:

[...] ze weten allebei dat ze, nu de vrijheid een jaar regeert, oplettend moeten zijn om niet ongevraagd in een vijandig kamp te worden geplaatst [...] (p. 58)

Ook hiervan zijn in de recente geschiedenis parallellen te vinden – de komst van Khomeini in Iran, het verjagen van Saddam Hoessein uit Irak, de

Arabische lente – ontwikkelingen die vrijheid leken te brengen maar andere onvrijheden instelden.

Hoezeer een volk behoefte kan hebben aan een leider wordt geïllustreerd door de volgende passage:

De koning en een generaal posteren zich op het altaar van de natie, ze steken hun arm schuin omhoog – de eed en de groet van de klassieken – en de honderdduizenden staan recht en doen hetzelfde, terwijl er een oergejoel opstijgt. (p. 134)

Deze passage, die een beeld oproept van de menigten die ooit door Hitler, Mao of Stalin zijn toegesproken, kan aanleiding zijn tot een discussie over de behoefte aan een 'redder des vaderlands', over volksmenners en de gevaren van charisma.¹²

De meer ethische vragen concentreren zich vooral rond Charles. Hij is beul, maar ook een aimabel, kunstzinnig en intelligent mens en vraagt op een gegeven moment: "Als men iets doet wat niemand anders wil doen, verdient men dan minachting of respect?" (p. 100). Maar hoe valt zijn baan te rijmen met zijn religiositeit? En hoe moeten we zijn streven om de guillotine te perfectioneren duiden: als een altruïstisch streven de pijn voor de ter dood veroordeelden zo kort mogelijk te laten zijn of puur als een achternalopen van zijn eigen interesse in anatomie? En hoe zit het met zijn verzoek aan Tobias om hem te helpen – dat verzoek roept de vraag op hoe ver je mag gaan in vriendschap: mag Charles zijn vriend vragen zijn principes van verdraagzaamheid en geweldloosheid te verloochenen? mag Tobias zijn principes verloochenen voor geld? Of is het juist een kwestie van vriendschap als hij Charles helpt – de beul had Tobias immers geholpen toen zijn zoontje aan wiegendood was gestorven. Vragen over morele principes en vriendschap die ook ruim 200 jaar na de Revolutie nog actueel zijn.

¹² Leerlingen die hiervoor belangstelling hebben kunnen Hans Keilson, *In de ban van de tegenstander*, Amsterdam, Van Gennep 2010 lezen. Ook in deze roman worden geen namen, data en plaatsen genoemd, waardoor je het verhaal historisch kunt lezen als dat van een joodse jongen uit Berlijn die gefascineerd raakt door Hitler, maar ook – geactualiseerd – als een verhaal over de invloed van politici als Wilders of Le Pen.

Stilistisch

Uit het citaat waarmee ik deze lezing begon bleek al dat de stijl van Joke van Leeuwen beeldend is en zich kenmerkt door verrassende combinaties van woorden. Een aantal voorbeelden tot slot – leerlingen zullen hopelijk zelf met passages komen die hun om een of andere reden zijn opgevallen en laat hen hun keuze maar toelichten:

Hoe weinig ze ook ziet, ze mag niet blijven kijken, want er moet worden schoongemaakt en er moeten nieuwe woorden worden geleerd in een dode taal die moet blijven leven. (p. 10)

Het water trommelt op het beschadigde huis van een behangfabrikant, waarin alles kort en klein is geslagen door arbeiders die hun recht kwamen halen en en passant ook de uitstekende wijnen uit de kelder. (p. 10; de kenner ziet hierin een zeugma)

Iedere zondag zat hij tussen zijn moeder en zijn oudere zuster op een smalle harde bank in de kerk, terwijl de predikant de eeuwigheid dichterbij probeerde te galmen. (pp. 27-28)

Het dode zoontje van Tobias en Gisèle zit verstopt in een muffe, vervilte deken met een brandgaatje erin alsof het kind toch nog even naar buiten mag kijken om te zien in welke wereld het niet zal opgroeien. (p. 145)

Conclusie

Met deze analyse hoop ik duidelijk te hebben gemaakt dat *Feest van het begin* zich bij uitstek leent voor een discussie over historische en actuele maatschappelijke thema's en over de wijze waarop die in de contemporaine roman worden gerepresenteerd. Wat maar weer eens bewijst dat literatuuronderwijs relevant en daarmee onmisbaar is!